

Железняков Борис Анатольевич

6D020800-Археология мамандығы бойынша философия докторы дәрежесін алу үшін дайындаған ««Археологиялық дерек көздері бойынша ортағасырлық Қазақстанның діндері»» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АҢДАТПАСЫ

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертацияда археологиялық дереккөздер негізінде Оңтүстік және Оңтүстік-шығыс Қазақстандағы орта ғасырлардағы қала тұрғындарының діндерін зерттеу мәселелері қарастырылады. Негізінен үшеуіне: ислам, христиан және манихей діндеріне ерекше назар аударылады. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аумағында орта ғасырларда діндердің таралуына байланысты тарихи процестерді қайта құру көп жағдайда археологиялық дереккөздер бойынша жүзеге асырылады, олар соңғы жылдары «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» және т.б. мемлекеттік бағдарламалар аясында айтарлықтай толықтырылды. Осылайша Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу халқының рухани мәдениеті туралы жаңа археологиялық деректер алынып, IX–X ғғ. қоғамдық санада монотеистік дүниетанымға көшу болды.

Өзектілігі. Ортағасырлық кезеңдегі Қазақстан халқының діни дүниетанымын қайта құру тақырыбы тарихи дереккөздерде өте әлсіз немесе өте үзік-үзік көрініс тапқан, сондықтан Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аймағының өткенін археологиялық көздер арқылы қарастыру зерттеушілер үшін аса қызығушылық тудырады. Жұмыс автордың жеке далалық зерттеулері және олардың нәтижесінде алынған манихейлік және исламдық діни құрылыстар туралы жаңа материалдар негізінде жазылған. Сондай-ақ христиандық нышандары бар жаңа артефактілер де табылды. Соның арқасында жұмыстың: мерзімделуі мен кезеңделуі, байтақ өлкенің жекелеген ескерткіштерінде осы діндердің енуі, таралуы және күшеюі процестерінің сипаты нақтыланады. Діндер мен ғұрыптардың алуан түрлілігіне байланысты бізде сәулет ғимараттарының, олардың көркемдік және басқа элементтері мен шешімдерінің алуан түрлілігі бар: жоспарлау, бағдарлау, ішкі және сыртқы безендіру үлгілері, заттар, шамдар, құрылыстардың жеке көрнекі құрылымдық ерекшеліктері, жерлеу рәсімдері мен құрылыстардың түрлері, пішіндер мен стильдердің қоспасы өте жақын «келесі көшеде» орналасқан, көбінесе сарапшылар осы немесе басқа тиістілікті нақты анықтауға батылы бармайды.

Бұрынғы және соңғы кездегі анықталған мұсылман құрылыстардың ішінде автор археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде тапқан құрылыстар бар: Қаялықтағы алқалы мешіт және кесенелер мен ханака кешені. Жеке олжалардың едәуір бөлігі: қабір үстіндегі қайрақтар/тастар (христиандық, мұсылмандық), буддистік стелалар, белгілі бір діни меншіктің іздері бар көптеген ұсақ заттар.

Зерттеу нысаны – негізінен Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудан анықталған ерте және дамыған орта ғасырлардағы археологиялық

дереккөздер. Зерттеу тақырыбына байланысты Қазақстан Республикасының барлық аумағынан табылған артефактілер де маңызды. Ұлы Жібек жолының бойында мәдени байланыстар жанданды. «Қаялық» мешіті үшін – Ресей Федерациясының Волгоград облысындағы Водянск қаласындағы (Бельямен қаласы) мешіті салыстырмалы түрде алынды.

Зерттеу пәні – ерте және дамыған орта ғасыр халқы үшін культтік немесе қос мақсаттағы ғимараттар туралы мәліметтер бар артефактілердің барлық алуан түрінен ерекшеленеді және дәл сол оның діни мәнін «беретіндер», яғни жақсы «көрсететіндері» талданды. Діни ғимараттардың негізгі параметрлері, мысалы, бағдарлануы, жоспарлануының жарқын ерекшеліктері; артефактілердегі тән белгілер.

Дереккөздер. Зерттеу үшін Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу ескерткіштерінде археологиялық зерттеулер жүргізу нәтижесінде алынған материалдар таңдалды: культтік нысандар, ғибадатхана және сарай-ғибадатхана кешендері, өнер ескерткіштері және жекелеген культтік заттары, мысалы, крест бейнелері, эпиграфиялық жазулар, оның ішінде, аттары, мерзімдері, ережелері, басқа да егжей-тегжейлері бар несториандық жерлеу орындарына қатысты ескерткіштер. Кейбір қалыптасқан көзқарастар ішінара қайта қаралады, бірақ негізінен автор өзінің жеке зерттеулерінің нәтижесінде анықталған дереккөздерге сүйенеді. Исламдану үдерістерінің мерзімі және осы діннің Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу мәдениетіне ену сипаты жөніндегі зерттеулер ерекше қызығушылық тудырады.

Жұмыстың мақсаты VI ғ. – XIV ғ. басында Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан аумағында христиандық, манихейлік және ислам сияқты діндердің таралуы мен орын алуын сипаттайтын археологиялық ескерткіштер мен олжалардың жекелеген үдерістерін қайта жаңарту және түсіндіру, оларды дәстүрлі дүниетаныммен синкретизациялау болып табылады. Ортағасырлық қала тұрғындарының монотеизмге көшуі зерттеліп жатыр. Ұлы Жібек жолының бір бөлігіндегі мәдениет феноменінің бірегейлігін ерекше атап өтуге болады.

Жұмыста келесі **міндеттер** қойылды:

1. Дәстүрлі культтерді, рухани дәстүрлерді, әлемдік діндермен синкретизация процестерін зерттеу. Ұлы Жібек жолы ескерткіштерінде анықталған жаппай археологиялық дереккөздер бойынша дәстүрді консервациялау ерекшеліктерін символика арқылы қадағалау.

2. Сәулет және өнер ескерткіштерін, культпен байланысты заттарды зерттеу негізінде VI (VII) – XIV ғғ. кезеңінде Оңтүстік және Оңтүстік-шығыс Қазақстанның қала тұрғындарының рухани мәдениетін, діни түсініктерін зерделеудің қазіргі жай-күйін көрсету.

3. Осы процестерді көрсететін археологиялық ескерткіштердің монотеистік діни дүниетанымының, культтік және функционалдық мақсаттарының таралуын кезең-кезеңімен қадағалау.

4. Тарихи дереккөздерді ескере отырып, алынған ғылыми деректерді жүйелеу және жалпылау; ислам, христиан және манихейліктің жаңа ескерткіштерін зерттеу нәтижелерін ғылыми айналымға енгізу.

Қорғауға археологиялық дереккөздерді талдау жөніндегі ғылыми қызметтің келесі нәтижелері ұсынылады:

1) Қазақстан діндері бойынша археологиялық дереккөздердің алуан түрлілігі анықталды (Таяу Шығыстың мұсылмандық және ерте мұсылмандық мәдениетінің бірегей феноменін сипаттайтын бірегей археологиялық заттардың салдарынан ХІХ ғ. аймақты археологиялық зерттеуге үлкен қызығушылық туды);

2) аймақтағы ислам дінінің нығаюы қарсаңындағы діни жағдайдың өзіндік ерекшелігі сипатталды (кезеңі: 840-960 жж.), бұл жергілікті дәстүрдің христиан және манихейлікпен «араласуы» болды;

3) христиан дінінің негізгі ескерткіштері, жекелеген жерлеу орындары мен маңызды қорымдар тізбеленді, үңгір кешені (монастырь), культке немесе символизмге қатысы бар белгілі және анағұрлым жарқын артефактілер зерттелді; Несторианизмнің, мелькитизмнің, католицизмнің, армян шіркеуінің таралуының хронологиялық кезеңдері, 760-шы жылдары христианның Бағдаттан Тараз өңіріне, 1140-шы жж. қидандардың құрамындағылардың, ХІІІ ғ. Шығыс христиандарының енуі анықталды;

4) Қазақстан аумағындағы ортағасырлық қалалық мәдениет ескерткішінде манихейліктің бар екенін куәландыратын факт зерделенді; Қаялық қаласында қазба жүргізілген ғибадат құрылысының манихейлік тиесілігі түсіндірілді (оның бағдары, пәндері бойынша);

5) 730-шы жж. бастап арабтардың Сырдарияға жорықтарынан бастап, Арсланидтер әулетінің Қаялық және Қарлұқ хандығының билеушісі исламды қабылдаған 1200 жылға дейінгі Оңтүстік Қазақстан, Талас, Шу, Іле және Жетісу аумақтарына исламның ену кезеңдері анықталды. Автордың тапқан жәдігерлері, сондай-ақ жетекші археологтардың зерттеулерінің нәтижелері негізінде: осы процестерді кезең-кезеңімен жүргізу, осы процестердің мәнін (қозғаушы күштерін) түсіндіру ұсынылды;

6) Автордың Қаялықтағы алқалы мешітке жүргізген зерттеулерінің негізгі нәтижелері тұжырымдалды; Шағатай ұлысының билеушісі исламды қабылдаған кезде 1230-1240 жж. салынған исламның, мәдениеттің және сәулет өнерінің бірқатар ерекшеліктері анықталды; қарахандықтар кезеңімен салыстырғанда өзгерістер байқалды;

7) археологиялық деректер негізінде ислам мәдениетін нығайту («өркендету») кезеңдерінің; процестерінің хронологиясына талдау жүргізілді. Қалалардың жаңа құрылымы, «ұзын қабырғалармен» қоршалған үлкен ауылшаруашылық рабадтар, ирригациялық каналдар зерттелді. Жаңа культтік ғимараттардың ауқымды құрылысы, қалалардың жаңа орталықтарының бағыты өзгерді, басымдықтардың өзгеруі, мысалы, ханака – медресе талданды;

8) Оңтүстік және Оңтүстік-шығыс Қазақстан аумағында исламның қарахандықтар кезеңі мәдениетінің жарқын ерекшеліктері, оның ішінде табылған дереккөздердің хронологиясын ескере отырып, кесенелердегі, керамикадағы және қарахандықтар уақыты ошақтарындағы ою-өрнектердің кешенді табиғаты анықталды;

9) VIII–XIII ғғ. кезеңінде Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аумағында болған тарихи-мәдени процестерді ескере отырып, алынған деректерді жүйелеу және қорыту жүргізілді.

Зерттеудің хронологиялық шеңбері ерте орта ғасырлар дәуірі мен ішінара дамыған орта ғасырлар кезеңін «Арғу» – Жетісу елінің аумағында Қаратау тауларынан Алакөл аралығындағы қала мәдениеті тоқтағанға дейінгі уақытты қамтиды. Бұл VI–VII ғғ. бергі табылған археологиялық заттар арқылы белгілі болған зороастризм, буддизм, несторианизм және манихейизм сияқты діндерді уағыздау, білім беру және білімпаздықтағы мультикультурализм мен бәсекелестік дәуірі болды. Материалды баяндау мен талдау XIV ғ. басында, Жетісу қалалық мәдениетінің жойылуы орын алғанда аяқталады, сонымен қатар рухани өмірдегі діни көрініс, сондай-ақ «Мұсылман ренессансы» феномені де бір мезгілде шиеленісе түседі.

Зерттеудің аймақтық шеңбері. Жинақталған материалдар бойынша зерттеу жүргізілген географиялық аймақтың тікелей шекарасы (автор зерттеу жүргізген археологиялық ескерткіштерді қоса алғанда) Оңтүстік және Оңтүстік-шығыс Қазақстан аумағы болып табылады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Жұмыстың әдіснамалық негізі зерттелген дереккөздердің сипатына байланысты таңдалған жалпы тарихи және археологиялық зерттеу әдістерінің жиынтығы болып табылады. Жұмысты жазу кезінде процестер мен құбылыстарды олардың барлық алуан түрлілігі мен динамикалық дамуында қарастыруға мүмкіндік беретін объективтілік пен тарихи принципі сақталды. Жұмыста тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Құрылымдық-семиотикалық әдіс сюжеттік композициялардың ішкі ұйымдасу заңдылықтарын ашуға көмектеседі. Салыстырмалы-генетикалық әдіс сол кезде дамып келе жатқан халықтардың өнеріндегі бейнелеу дәстүрін, оның ішінде Мауреннахр, Ферғана және Шығыс Түркістан түйіскен жеріндегі өзіндік дәстүрін қалыптастырған ішкі байланыстар мен өзара әрекеттестіктің детальдарын анықтауға мүмкіндік берді. Сипаттау, жіктеу, мерзімін белгілеу сияқты әдістер де қолданылады.

Жұмыста діни құрылыстарды түсіндірудің бірқатар жаңа әдістері келтірілген, мысалы, ғимараттар мен храмдардың діни бағыттары. Бұл әдіс батыстық зерттеулерде, әсіресе мұсылман кезеңінде кеңінен қолданылады.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы. Бұл еңбек ерте және дамыған орта ғасырлардағы археологиялық зерттеулер негізінде Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудағы қала тұрғындарының діндерін зерттеуге арналған алғашқы арнайы кешенді зерттеу болып табылады. X–XI ғғ. дейінгі Ұлы Жібек жолында (Каялықта XIII–XIV ғғ. дейін) діндер мен мәдениеттердің әртүрлілігі байқалды, бірақ тұтастай алғанда бұл процесс қисынды және тарихи процестермен байланысты болды. Шығыс мәдениетінің қайта өрлеуі осы мәдени құбылысқа «қатысты» болды.

Ислам мен манихейлікті зерттеудегі негізгі тұжырымдар автордың осы кезеңнің тарихына «жазылған» далалық археологиялық зерттеулерінің материалдары болып табылатын жеке табылған заттары негізінде жасалды, ол VI–XIV ғғ. христиан дінінің тарихы егжей-тегжейлі толтырады, сондай-ақ

тарихи дереккөздердің дәлелдері бойынша қайта қалпына келтірілді. Лепсі қаласына жүргізілген зерттеулердің нәтижесі бойынша К.М. Байпақов оны В. Рубрук барған христиан қонысымен салыстырды. 2004–2005 жж. ОҚҚАЭ құрамындағы топ жетекшісі ретінде зерттеу жүргізген автор Қаялық қаласындағы манихей ғибадатханасын, табылған 13 тұмсықты шам, ондағы өсімдікке тән ою-өрнек негізінде түсіндірді. Шығыс Түркістанмен (Кочо) өлшемдері, төртбұрышты (аскеттік) макеттері және барлық табылған заттар кешенінің сәулеті манихей храмына салыстырмалы түрде ұқсас болып келеді. Орта Арыс бойында ЮККАЭ Қараспан отряды автордың басшылығымен 2006 ж. Қараспан қаласының сыртқы қорғаныс қабырғасы – ұзын қабырғаға, биіктігі 4 м-ден астам, оңтүстік бөлігі 4 км-ден астам, жалпы ұзындығы шамамен 14 км болатын қабырғаға зерттеулер мен құжаттама жүргізді. Арыстан қалаға қарай тартылған ұзындығы 9 км астам, ені 4 метрге дейін жететін ирригация арнасы зерттелді. Қаялық қаласында Ясауилер ордені мен жергілікті Арсланидтер әулетіне қатысты XII–XIII ғғ. шегіндегі ханака-кесенелер кешені зерттелді. XIII ғ. ортасындағы алқалы мешіт – Моңғол империясы кезіндегі жалпықалалық құрылыстар үшін типтік жоспар болып табылады. Бұл исламның аймаққа енуінің алғашқы кезеңдерін бөліп көрсетуге мүмкіндік берді: шамамен 1200 және 1240 жж., бұрын қабылданған мерзіммен салыстырғанда: 1365 ж., Моңғолстанның билеушісі Тұғлұқ-Тимурдың исламды қабылдауы.

Жұмыстың практикалық маңызы. Кітаптар, ғылыми мақалалар, бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланымдар, музей көрмелері және т.б. жазғанда бұл жұмыстың материалдары сұранысқа ие болады. Ортағасырлық шығыс христиандық тақырыбы осы шеңбердегі шетелдік ғалымдардың ортасында өте өзекті. Исламның таралуы, мұсылман мәдениеті, Саманидтер мен Қарахандықтар әулеттерінің саяси ықпалы туралы нақты материалдарға негізделген зерттеулер одан да өзекті. Автор нәтижелерін жетекші рецензияланған жинақтарда жарияланды.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау. Диссертацияның негізгі ережелері мен қорытындылары диссертациялық зерттеу тақырыбы бойынша 2002 ж. бері жарияланған 55 ғылыми жарияланымдарда қамтылған. Докторантурада оқу кезеңінде дайындалған және жарияланған: Scopus журналдарында – 1, КОКСОН ұсынған – 4, монографиялар (бірлескен авторлық) – 2, конференция материалдарында – 3 мақалалары жарық көрді. Халықаралық, аймақтық және республикалық деңгейдегі 20 ғылыми конференцияда, 2003 ж. бастап «Марғұлан оқулары» халықаралық конференциясында баяндама жасалды.

Диссертация құрылымы: археологиялық дереккөздерді ғылыми талдаудың жалпы қабылданған қағидалары мен логикасына сәйкес ұйымдастырылған және екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімге құрылымдық мәтіндік материал кіреді, ол өз зерттеулерінің нәтижелерін көрсететін кіріспе, үш бөлім, қорытынды және пайдаланылған деректер тізімінен тұрады. Екінші бөлім материалды баяндау ретіне сәйкес ұйымдастырылған негізгі иллюстрациялық материалды қамтитын қосымшадан тұрады.